

A Model of Religious Education from Birth to Age 3

Mahmoud Nowzari*

Abstract

Introduction: Religious education is an activity aimed at shaping and transforming religious identity. A psychological analysis of the process of religious identity formation in the mental system reveals that from birth to eighteen years, four distinct models of religious identity emerge based on the child's cognitive development. From birth to three years, the initial roots of religious identity are formed. When language and thought emerge and converge between the ages of three to seven, the first model of religious identity in the child is shaped, reflecting the outward and visible aspects of adult faith. The third model of religious identity is formed between the ages of seven to twelve, imitating the system beliefs and values of the social context in which the child lives. During adolescence, the first reflections and revisions of the identity formed in the previous stage begin, and the first model of religious identity based on the adolescent's choice is shaped. Since the model of religious education at each age stage is based on the achievable and specific religious identity model of that stage, four models of religious education can be discussed from birth to eighteen years. Therefore, the purpose of the religious education model is to provide a roadmap for shaping and transforming religious identity, appropriate to its achievable level, for different life stages. This study aims to present a model of religious education from birth to three years, examining the five dimensions of the model based on a psychological analysis of the child's capacity to shape religious identity in this age range. The five dimensions of the model include 1) the achievable objectives of religious education; 2) the nature and source of religious education content from birth to three years; 3) methods for forming the initial foundations of faith; 4) the role of the educator and the cognitive, emotional, and skilled characteristics required to achieve the objectives; 5) methods for evaluating the attainment of the religious education objectives.

* Associate Professor, Department of Educational Sciences, Research Institute of Hawzeh and University, Qom, Iran, mnowzari@rihu.ac.ir.

Methodology and Research Method:

A) Methodology: This study employs a “holistic and interdisciplinary wisdom-based methodological model.” The term “holistic” specifies the approach to conducting the research, which, in studies concerning humans, must consider the interaction of innate needs with personal, social, historical, and cultural factors. Additionally, the individual, in spite of all his relationships with other beings, is viewed as reflecting the relationships of signs or symbols of an absolute truth, namely God. The term “interdisciplinary” refers to the necessity of integrating psychological, theological, and philosophical findings to achieve a more comprehensive picture of reality. The term “wisdom-based” points to the philosophical source of the model, which is the Transcendent Wisdom (Hikmat al-Mutā‘alīa).

B) Research Method: The model is derived using an analytical-inferential problem-oriented method. That is, questions about the nature of the five topics that collectively form the religious education model are addressed based on accepted philosophical foundations, the specific religious identity model of this stage, and relevant narratives, with methodological considerations on how to understand the text.

Findings: The findings in the objectives section led to the discovery of a system of religious education objectives, including the ultimate goal and achievable intermediate goals for the span from birth to three years. In the methods section, four methods are discussed: 1) internalizing the initial foundations of religious feelings, 2) knowing God, 3) enhancing transcendence-seeking, and 4) empowering the physical dimension. In the discussion on the role of the educator, the educator’s role is considered under the role of God as the primary educator, and the necessary cognitive, emotional, and skilled characteristics for effectively carrying out educational activities are explained. Finally, the method for evaluating the level of religious maturity is presented. The table below summarizes the findings:

<p>Objectives of Religious Education</p>	<ol style="list-style-type: none">1. Creating components of the child’s emotional health: trust, safety, courage;2. Shaping the feeling that the newly entered world is a safe place to live, where the child’s constant inner needs can be appropriately met through the kindness and reliability of parents;3. Shaping purification of the heart;4. Creating the capacity to internalize the knowledge of God as a trustworthy being;5. Internalizing the initial foundations of a range of religious feelings such as safety, tranquility, and courage.
---	--

Content	The parents' behavioral model in interaction with the child shapes the content (experiences and opportunities for religious learning) from birth to three years. The parents' and caregivers' behavioral model includes methods of feeding and hygiene, facial expressions, type of clothing, room decoration, toys, and a set of auditory and religious stimuli that shape the child's detailed, repetitive, and enjoyable experiences, and achieves the specific intermediate and ultimate goals of this stage.
Methods	<ul style="list-style-type: none"> • Methods for internalizing the initial foundations of religious feelings; • Methods for shaping the initial foundations of religious knowledge; • Methods for enhancing transcendence-seeking in the child; • Methods for empowering the physical dimension to achieve religious education.
Role of the Educator	The role of the educator can be understood in light of God's role as the primary educator. From birth to age three, the child's relationships are limited to interactions with parents, educators, and accessible environmental objects and stimuli. Therefore, the educator's role at this stage is to regulate the child's interaction with the surrounding world to achieve the specific intermediate and ultimate goals of this period. Fulfilling this mission requires various cognitive, emotional, and skilled competencies.
Evaluation	A checklist containing children's reactions in real situations.

Discussion and Conclusion: Many parents and educators question whether religious education from birth to age three, before the child has developed the convergence of thought and language, is significant. This significance pertains to whether it currently lays the groundwork for the child's psychological well-being and facilitates their future religiosity, or if religious education at this age is not particularly important. This study showed that from birth to age three, the initial foundations of religiosity can be formed as an emotional core comprising multiple, indistinguishable feelings. By the end of this period, when language and thought converge, the child can gradually learn words related to God and His attributes, as well as other religious concepts, and can imitate certain religious practices.

KEYWORDS: religious education, model of religious education, objectives of religious education, content of religious education, methods of religious education, evaluation of religious maturity.

الگوی تربیت دینی در گستره تولد تا ۳ سالگی

محمود نوذری*

چکیده

هدف: پژوهش با هدف ارائه «الگوی تربیت دینی در گستره تولد تا سه سالگی» انجام شده است. پرسش اصلی پژوهش این است که مرتبه قابل تحقق هدف غایی در این گستره سنی چیست و نقشه راه تحقق آن چگونه است. نقشه راه دربرگیرنده مباحثی درباره ماهیت محتوای خاص این گستره سنی، روش‌های شکل‌دهی به پایه‌های اولیه دینداری، نقش مربی و ویژگی‌های شناختی، عاطفی و مهارتی مورد نیاز و شیوه ارزشیابی است.

روش: روش پژوهش، روش توصیفی - تحلیلی - استنباطی مسئله‌محور است. پرسش‌ها بر مبنای نظری تدوین الگوی تربیت دینی عرضه می‌شود و با جمع‌آوری اطلاعات مرتبط و تحلیل آنها پاسخ‌ها استنباط می‌شود.

یافته‌ها: نتایج یافته در بخش اهداف به کشف نظامواره اهداف تربیت دینی در قالب مرتبه قابل تحقق هدف غایی از تولد تا سه سالگی و اهداف واسطی انجامیده است. در بخش روش‌ها از چهار روش: درونی‌سازی پایه‌های اولیه احساسات دینی و شناخت خدا، افزایش تعالی‌جویی و توانمندسازی بعد جسمی بحث شده است. در مبحث نقش مربی، به نقش مربی در ذیل نقش خداوند به‌عنوان مربی اول اشاره شده و ویژگی‌های شناختی، عاطفی و مهارتی لازم برای انجام مطلوب فعالیتی توضیح داده شده است. در پایان شیوه ارزشیابی میزان رشدیافتگی دینی آمده است.

واژه‌های کلیدی: تربیت دینی، الگوی تربیت دینی، اهداف تربیت دینی، محتوای تربیت دینی، روش‌های تربیت دینی، ارزشیابی رشدیافتگی دینی.

مقدمه

تربیت دینی فعالیتی است که به منظور شکل‌دهی به هویت دینی و ایجاد تحول در آن انجام می‌شود. الگوی تربیت دینی نقشه راه شکل‌دهی و ایجاد تحول در آن است، که متناسب با مرتبه قابل تحقق آن، برای دوره‌های مختلف زندگی، طراحی و تدوین می‌شود. این پژوهش در صدد ارائه الگویی برای گستره تولد تا سه سالگی است و در آن موضوعات زیر مبتنی بر مفروضات هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و روان‌شناختی برگرفته از حکمت متعالیه بررسی می‌شود:

- (۱) اهداف قابل تحقق تربیت دینی در گستره سنی مشخص،
- (۲) چپستی محتوای تربیت دینی و منبع آن در گستره تولد تا سه سالگی؛
- (۳) نظامواره اهداف تربیت دینی در گستره تولد تا سه سالگی؛
- (۴) نقش مربی و ویژگی‌های شناختی، عاطفی و مهارتی مورد نیاز در راستای تحقق اهداف؛
- (۵) روش‌های ارزشیابی میزان دستیابی به نظامواره اهداف تربیت دینی.

در ایران پژوهش‌های متعددی انجام شده و دیدگاه‌های متنوعی مبتنی بر مبانی نظری و روش‌های گوناگون پدیدآمده است؛ حسینی‌زاده (۱۳۸۴) و داودی (۱۳۸۴) با استناد به آیات و روایات و روش اجتهادی به بررسی این موضوع پرداخته و برخی ابعاد الگو را توصیف و تبیین کرده‌اند. باهنر (۱۳۷۸) مبتنی بر نظریه گلدمن درباره مراحل تفکر دینی کودکان و نوجوانان، روش‌های آموزش دین مبتنی بر یافته‌های این نظریه را توضیح داده است. اعتصامی و راصد (۱۳۹۰) و دلیری، شکرانی و طباطبائی و همکاران (۱۳۹۸) به این موضوع از طریق پژوهش برای تدوین راهنمای برنامه درسی تربیت دینی ورود پیدا کرده‌اند و الگویی را برای آموزش دین در مدارس ارائه کرده‌اند. دسته چهارم درصدد تألیف کتاب روش تدریس تعلیمات دینی برآمدند و در ضمن مباحث به تبیین ابعاد الگوی تربیت دینی پرداخته‌اند (سلیمان‌نژاد، ۱۴۰۲؛ زمانی، ۱۳۹۹).

ایراد مشترک پژوهش‌های مذکور در دو ناحیه ظاهر می‌شود، ناحیه اول به فقدان روش‌شناسی معتبر در تولید الگو یا نظریه اسلامی تولید برنامه درسی تربیت دینی مربوط می‌شود؛ توضیح اینکه تولید نظریه معتبر اسلامی در این موضوع و سایر موضوعات نیازمند پیروی از روش‌شناسی تولید علم دینی است، بحث از شیوه روشمند تولید علم دینی نیز در حوزه دانش روش‌شناسی تولید علم دینی انجام می‌شود و لذا مراجعه به نظریه‌های تولید شده در این حوزه دانشی و گزینش روش معتبر اولین گام در انجام پژوهش است. در پژوهش‌های انجام شده یا از روش پژوهش خاصی پیروی نشده یا به بیان شیوه بهره‌برداری از متون دینی اکتفا شده است. ایراد دوم به ساختار و فرایند انجام پژوهش‌ها در تولید نظریه یا الگوی تربیت خواه اسلامی و خواه غیراسلامی مربوط می‌شود. توضیح اینکه تولید اندیشه نظام‌مند درباره الگوی تربیت دینی که هم انسجام درونی آن را و هم

ابتنای بر مبانی نظری را تضمین می‌کند از فرایند خاصی در علوم تربیتی پیروی می‌کند و در این پژوهش‌ها این فرایند یا اساساً طی نشده نظیر اینکه یا مبانی نظری مورد استناد اساساً اشاره نشده است یا ناقص طی شده نظیر اینکه به مبانی نظری اشاره شده، ولی ابتدای مسائل بر مبانی نادیده انگاشته شده است، لذا هم انسجام درونی و هم بیرونی دچار مشکل شده است.

مؤلف در طول بیش از یک دهه تلاش کرده تا «الگوی تحول دینداری: تولد تا هیجده سالگی» را تولید و مبتنی بر آن «الگوی تربیت دینی را برای کودکان اول و دوم، دبستان و دبیرستان» طراحی و تدوین کند. تدوین بخش مربوط به «الگوی تربیت دینی در دوره دبستان و دبیرستان» در قالب کتاب تربیت دینی در دوره دبستان و دبیرستان منتشر شده و بخش مربوط به دوره کودکان اول و دوم در دست تدوین است که در این مقاله بخشی از یافته‌های پژوهش درباره «الگوی تربیت دینی در گستره تولد تا سه سالگی»، ارائه می‌شود.

موضوعات مورد بررسی در مقاله عبارتند از: ۱. روش‌شناسی و روش پژوهش؛ ۲. مفروضات اساسی پژوهش؛ ۳. تبیین نظام‌واره اهداف تربیت دینی در گستره تولد تا سه سالگی؛ ۴. مفهوم‌شناسی طراحی و تدوین محتوای تربیت دینی و چگونگی آن در گستره تولد تا سه سالگی؛ ۵. روش‌های شکل‌دهی به پایه‌های اولیه دینداری؛ ۶. نقش مربی در تربیت دینی و صلاحیت‌های مورد نیاز مربی برای ایفای نقش در این مقطع سنی؛ ۷. روش ارزشیابی.

روش‌شناسی و روش پژوهش

الف) روش‌شناسی: در این پژوهش از «الگوی روش‌شناختی کل‌نگر و چند رشته‌ای حکمت بنیاد» بهره گرفته شده است. واژه کل‌نگر نگاه رویکرد را به چگونگی انجام پژوهش مشخص می‌کند که بر اساس آن در مطالعات درباره انسان بایستی تعامل نیازهای فطری با عوامل شخصی، اجتماعی و تاریخی و فرهنگی لحاظ شود، افزون بر آن شخص با همه روابطی که با موجودات دیگر دارد، منعکس‌کننده روابط آیات یا نمادهایی از یک حقیقت مطلق یعنی خداوند در نظر گرفته شود. واژه چند رشته‌ای به لزوم تلفیق یافته‌های روان‌شناختی، الهیاتی و فلسفی اشاره دارد تا بتوان به تصویری جامع‌تر از واقعیت دست یافت. واژه حکمت‌بنیاد به منبع فلسفی استخراج الگو یعنی حکمت متعالیه اشاره دارد (نوذری، ۱۴۰۰، ص ۳۸)؛

ب) روش پژوهش: در استخراج الگو از روش تحلیلی-استنباطی مسئله محور استفاده شده است؛ بدین معنا که پرسش‌های اساسی بر متون فلسفی، دینی، روان‌شناختی عرضه شده و پاسخ آنها با لحاظ نکات روش‌شناختی درباره چگونگی فهم متن، استخراج شده است (نوذری، ۱۴۰۰، ص ۳۲-۳۶).

مفروضات اساسی پژوهش

پنج مفروضه بنیان‌های نظری مورد نیاز را برای ارائه «الگوی تربیت دینی در گستره تولد تا سه سالگی» فراهم کرده است؛ این مفروضه‌ها که برگرفته از نوع نگاه حکمت متعالیه به جهان و انسان است، عبارتند از مفروضه هستی‌شناختی، انسان‌شناختی، دین‌شناختی، عوامل ایجاد تحول در دینداری و تعریف دینی:

۱. هستی‌شناختی

در دیدگاه پیروان حکمت متعالیه، جهان هستی (مشمول بر وجود خداوند و آفریده‌ها و از جمله انسان) واقعیتی ذومراتب و توحیدی دارد؛ ذومراتب بودن جهان به معنای اشتمال آن بر موجوداتی با تفاوت مرتبه در حیات، علم، قدرت، زیبایی، توانایی فرمانروایی، رحمت و سایر صفات کمالیه است و توحیدی بودن آن به معنای این است که در بالاترین مرتبه خداوند است که دارای حیات، علم، قدرت، زیبایی و سایر صفات نامحدود است و هستی‌بخش به همه آفریده‌ها است.

قاعده کلی درباره مراتب جهان هستی این است که مرتبه بالاتر نسبت به مرتبه پایین‌تر از کمالات بیشتری برخوردار است و هستی‌بخش به مراتب پایین‌تر است و در پایین‌ترین مرتبه، موجودات مادی قرار دارند که از کمترین میزان حیات، علم، قدرت، نورانیت، زیبایی و سایر صفات برخوردارند.

قاعده دیگر این است که همه موجودات در سلسله مراتب هستی جایگاه مشخصی دارند و نمی‌توانند ارتقای وجودی از مرتبه‌ای که در آن قرار دارند پیدا کنند، مگر انسان که حیات دنیوی خود را از پایین‌ترین مرتبه آغاز می‌کند و استعداد آن را دارد که مظهر اسم جامع الهی شود و به بالاترین مرتبه وجود در حیات، علم، قدرت، زیبایی و سایر صفات الهی نائل شود. بنابراین انسان زندگی خود را در حیات دنیوی از پایین‌ترین مرتبه آغاز می‌کند و می‌تواند به بالاترین مرتبه دست یابد، لذا جایگاهی سیال در جهان دارد و به‌گونه‌ای آفریده شده که استعداد سیر در تمام مراتب جهان هستی را دارد (پارسانیا، ۱۳۸۳، ص ۲۶-۲۷).

۲. انسان‌شناختی

الف) مبتنی بر هستی‌شناسی مذکور، انسان حیات مادی خود را از پایین‌ترین مرتبه وجود آغاز می‌کند، اما حامل استعداد الهی شدن است به این معنا که بذر معرفت و عشق به خداوند در سرشت او نهاده شده و هدف حیات زمینی انسان نیز رویاندن این بذر و سیر از مرتبه مادی به مراتب والاتر و ارزشمندتر وجود است. غایت این سیر نیز نیل به مقام نوحید ربوبی است؛

ب) خداوند نه تنها بذر معرفت و عشق‌ورزی به خداوند را در انسان گذاشته، بلکه نظام هدایتگری فطری در او گذاشته که در صورت وجود مقتضی و عدم مانع، زمینه رویش بذر معرفت و عشق‌ورزی به خداوند را فراهم می‌کند. نظام هدایتگری فطری در بردارنده مجموعه نیروهایی انگیزشی، شناختی و گرایشی است که در تعامل متقابل و مستمر با هم و با زیست بوم فرهنگی فرد، دستیابی به هدف حیات زمینی را ممکن می‌سازد (طباطبایی، ۱۳۶۴، ج ۱۶، ص ۲۶۹)؛

۳. دین‌شناختی

دین حقیقی توحید است و منطبق بر فطرت است به این معنا که به همان چیزی دعوت می‌کند که نظام هدایتگری فطری آن را طلب می‌کند، دین از سویی فطرت را متوجه کمال مطلق می‌کند و از سوی دیگر زمینه تنفر از دنیاطلبی ایجاد می‌کند (امام خمینی، ۱۳۷۷، ص ۷۹)؛

۴. عوامل شکل‌دهی و ایجاد تحول در دینداری در طول عمر

شکل‌گیری و ایجاد تحول در دینداری مبتنی بر مفروضات پیش‌گفته، محصول تعامل نظام هدایت فطری در درون و عوامل بیرونی است. نیروهای فطری به‌طور دائم و ذاتی نیازهایی را در انسان در قالب نیازهای مادی و معنوی ایجاد می‌کند و انسان را به تلاش برای برآوردن آن وامی‌دارد، شیوه تعامل عوامل بیرونی در برآوردن نیازها، نحوه ظهور هویت انسان را در دو قالب دینی و غیردینی فراهم می‌کند. از آنجا که توانایی نیروهای فطری در گستره عمر در حال افزایش است، می‌توان از مراحل کسب دینداری مبتنی بر تحول در توانایی و محدودیت‌های نظام هدایت فطری و الگوهای مرحله‌ای تربیت دینی سخن گفت؛

۵. تعریف تربیت دینی

مبتنی بر مبنای پیش‌گفته، تربیت دینی کمک به برنامه‌هوشمندانه‌ای است که خداوند برای نیل به هدف غایی در سرشت اولیه انسان نهاده است. در فرایند تربیت، مربی با سامان بخشی مطلوب به تعامل عوامل درونی و بیرونی، زمینه ظهور و بروز تدریجی معرفت و گرایش ربوبی و پیوند مجدد انسان با خدا را فراهم می‌کند.

نظامواره اهداف تربیت دینی

نظامواره اهداف سلسله‌مراتبی از اهداف با ساختار هرمی شکل است که در رأس آن هدف غایی و در پایین‌ترین مرتبه اهداف جزئی یا آموزشی و در بین آن دو، اهداف کلی قرار می‌گیرد. آثار

نظامواره اهداف در تصمیم‌گیری‌هایی درباره چگونگی تدوین محتوا، گزینش روش تدریس و اجرای ارزشیابی ظاهر می‌شود، چراکه همه فعالیت‌ها ناظر به تحقق آن انجام می‌شود و به میزانی که فهم از آن دقیق‌تر باشد، به همان میزان نظریه یا الگوی تربیت دینی از انسجام درونی و کارآمدی عملی بیشتری برخوردار است.

نظامواره اهداف تربیت دینی مبتنی بر توانایی و محدودیت‌های نیروهای شناختی و گرایشی یا همان نظام هدایت فطری در کسب دینداری تعیین می‌شود. توانایی‌های نظام هدایت فطری نشان‌دهنده بخش قابل تحقق و بخش غیرقابل تحقق اهداف در یک مرحله و قابل تحقق در مرحله بعد را نشان می‌دهد. بر این اساس نظامواره اهداف تربیت دینی در گستره تولد تا سه سالگی مشخص می‌کند که والدین و مربیان تحقق کدام خصائص و ویژگی را می‌توانند انتظار داشته باشند و برای آن برنامه‌ریزی کنند.

نتایج بررسی‌ها درباره توانایی‌ها و محدودیت‌های نظام هدایت فطری در شکل‌دهی به دینداری در گستره تولد تا سه سالگی در کتاب مراحل تحول دینداری (نوذری، ۱۴۰۰، ص ۱۵۰-۱۸۱) آمده است. براساس نتایج مطالعه مذکور (خوانندگان برای آگاهی تفصیلی از آن می‌توانند به کتاب فوق مراجعه کنند) مرتبه قابل تحقق هدف غایی و اهداف واسطی مرتبه اول و دوم، برای گستره سنی تولد تا سه سالگی قابل استنباط است:

مرتبه قابل تحقق هدف غایی

واقعیت هدف غایی با چشم پوشی از واژه‌هایی که برای اشاره به آن به کار می‌رود (نظیر توحید ربوبی، قرب به خدا، مقام خلیفه‌اللهی و غیره)، به معنای آشکار شدن کامل معرفت و گرایش ربوبی در قلب و آثار آن در ابعاد گوناگون زندگی است. شاخص‌های این نوع زندگی در احساس یکپارچگی با کل هستی، احساس قدرت و انرژی فوق‌العاده، خردمندی در تصمیم‌گیری‌ها، درک عمیق از خود و هدف خلقت، احساس آرامش، نگاه به مرگ، جستجوی حکمت در پشت رنج‌ها و رفتار لطیف با طبیعت و حیوانات ظاهر می‌شود. نیل به این هدف امری تدریجی و پایه‌های اولیه آن در گستره تولد تا سه سالگی، در صورت مناسب بودن شرایط فرهنگی و بافت اجتماعی متعلق به کودک، شکل می‌گیرد. مرتبه قابل تحقق در این مرحله برآیند اثری است که از ادغام و صورت‌بندی تجارب گذشته زندگی کودک در نظام روانی فرد ساخته می‌شود و در درون به صورت امری کلی (شاکله یا انگاره بزرگ از جهان (imagination)) و در بیرون به صورت سبک زندگی محقق می‌شود.

بررسی‌ها در این باره (نوذری، ۱۴۰۱، ص ۱۷۱) نشان می‌دهد که در این گستره سنی در صورت فراهم بودن شرایط مطلوب اجتماعی، شاکله در قالب هسته‌ای عاطفی از ادغام و صورت‌بندی

تجارب گذشته کودک در اشکال احساس امنیت، اعتماد، جرئت‌ورزی و برخی دیگر احساسات شکل می‌گیرد و آثار آن در زندگی در اشکال زیر نمودار می‌شود:

۱. شکل‌گیری مؤلفه‌های سلامت روانی نظیر حس اعتماد، امنیت، شجاعت؛
 ۲. شکل‌گیری پایه‌های اولیه شناخت خداوند به‌عنوان موجودی قابل اعتماد و امنیت بخش (شکل‌گیری ظرفیت درونی‌سازی شناخت خدا به‌عنوان موجودی قابل اعتماد و امنیت بخش)؛
 ۳. درونی‌سازی پایه‌های اولیه طیفی از احساسات دینی.
- لازم به ذکر است که در این گستره سنی افزون بر شکل‌گیری هسته عاطفی، در بعد شناختی نیز با ظهور همگرایی بین تفکر و زبان، به تدریج کودک می‌تواند با واژه‌های دینی مانند خداوند آشنا شود و در روایت هم توصیه شده که اولین کلمه‌ای که به کودکان یاد می‌دهید لاله الا الله باشد (متقی، ۱۴۰۹، ج ۱۶، ص ۱۴۴۱) و یا می‌تواند اعمال دینی را به صورت تقلیدی انجام دهد.
- محدودیت کودک در شکل‌دهی به ایمان و دینداری در این مرحله، فقدان همگرایی بین تفکر و زبان است که به او اجازه نمی‌دهد حتی در پایان این مرحله، مفاهیم خدا، خود، مرگ، حیات پس از مرگ را درک و بین آنها ارتباط برقرار کند و اولین الگوی مفهومی و شناختی خود را از دینداری و ایمان بسازد. شناخت این الگو از پایان سه سالگی شروع و در گستره شش و هفت سالگی به صورت برجسته پدیدار می‌شود.

اهداف واسطی مرتبه اول

- اهداف واسطی مرتبه اول ناظر به ویژگی‌هایی در نظام شناختی، گرایشی و جسمی کودک است که با تحقق آنها، نیل به هدف غایی ممکن می‌شود. منبع تعیین اهداف در این بخش، بررسی این مسئله است که تعامل عوامل بیرونی و نیروهای درونی چگونه در نظام روانی انسان با هم ترکیب می‌شوند و شکل‌دهی به دینداری را ممکن می‌سازند. اهداف واسطی مرتبه اول عبارتند از:
- شکل‌دهی به تجارب مکرر و لذت‌بخش عاطفی، اخلاقی و زیباشناختی مثبت که می‌تواند مؤلفه‌های سلامت روانی نظیر حس اعتماد، ایمنی، شجاعت و طهارت قلب را فراهم می‌کند؛
 - شکل‌دهی دینی به دانش پیش مفهومی و پیش‌زبانی در حال ساخت از جهان از طریق فراهم کردن تجربه امور شنیداری، دیداری، چشایی، بویایی و لمسی طیب و پاک؛
 - فراهم کردن زمینه احساس آزادی کودک در برون‌ریزی تمایلات و تلاش برای برآوردن آنها، به‌گونه‌ای که حس تعالی‌جویی کودک برای کشف جهان افزایش یابد؛
 - پرورش بعد جسمی در راستای تحقق اهداف تربیت دینی.

اهداف واسطی مرتبه دوم

تربیت دینی فرآیندی درونی و اکتشافی است که نیروهای فطری انگیزشی، شناختی، گرایشی آن را محقق می‌سازند و عوامل بیرونی زمینه آن را فراهم می‌کنند. نیروهای درونی گرچه از ظرفیتی فطری برای تحقق اهداف تربیتی (واسطی مرتبه اول) برخوردارند، اما نیل به تربیتی رشدیافته، نیازمند به افزایش توانایی آنها در انجام مأموریتی است که بر عهده آنها گذاشته شده است. بر این اساس توانمندسازی نیروهای شناختی، عاطفی، انگیزشی و ارادی آغازین کودک می‌تواند به‌عنوان اهداف واسطی مرتبه دوم در نظر گرفته شود.

چیستی محتوای تربیت دینی و منبع آن در گستره تولد تا سه سالگی

محتوا وسیله‌ای است که نیل به اهداف تربیتی را تسهیل می‌کند. تفاوت نظریه‌ها در فعالیت طراحی و تدوین محتوای آموزشی، به تفاوت نگاه آنها به انسان و جهان و در نتیجه به تفاوت در تعیین اهداف مربوط می‌شود. در چارچوب مبانی انسان‌شناختی فطری، انسان در هر آنی در حال حرکت و طی مراتب وجودی به سوی خداست. اصل حرکت در حیات زمینی امری اجباری و جهت‌دهی به آن در اختیار انسان است. بر این اساس تدوین محتوا به معنای طراحی محیط یادگیری ناظر به جهت‌دهی به حرکت دائمی انسان به سوی تحقق اهداف واسطی و غایی است. در واقع محیط‌هایی که کودک در آن وارد می‌شود محلی برای عملیاتی شدن ایمان در زندگی است و ایمان برآیند اثر تجارب جزئی و عینی است که در آن محیط‌ها دریافت می‌کند.

الگوی رفتاری والدین در تعامل با کودک منبع تدوین محتوا در گستره تولد تا سه سالگی است. الگوی رفتاری والدین و مراقبان در بردارنده شیوه‌های والدین در تغذیه و نظافت، حالات چهره، نوع پوشش، دکوراسیون اطاق کودک، اسباب‌بازی و مجموعه محرک‌های شنیداری و دینداری است که زمینه تجارب جزئی، مکرر و لذت‌بخش کودک را برای نیل به اهداف واسطی و غایی خاص این مرحله شکل می‌دهد.

به تعبیر امام خمینی تربیت در دوره کودکی به شیوه عملی است و عمل والدین است که سعادت یا شقاوت کودک را رقم می‌زند. «فساد عملی پدر و مادر از هر چیز بیشتر در اطفال سرایت می‌کند. چه بسا که یک طفل که عملاً در خدمت پدر و مادر بد تربیت شد تا آخر عمر با مجاهدت و زحمت اصلاح نشود» (امام خمینی، ۱۳۷۷، ص ۱۵۵).

مطلوب یا نامطلوب بودن الگوهای رفتاری خانواده‌ها به دو متغیر وابسته است: ۱. میزان تحول‌یافتگی ایمان والدین؛ ۲. میزان برخورداری از دانش مرتبط با تربیت دینی. بر این اساس

طیفی از الگوهای رفتاری پدید می‌آید که می‌توان آنها را از بسیار مطلوب تا کمتر مطلوب و نامطلوب تقسیم کرد.

مطلوب‌ترین سبک ارتباطی در خانواده‌های صالح و آگاه از فرایند رشد روانی ظاهر می‌شود. در این خانواده‌ها، کودک به‌طور طبیعی در معرض رفتارهای هماهنگ و با رعایت ضوابط اخلاقی و شرعی قرار می‌گیرد که بازنمایی آنها در سیستم روانی وی، شاکله مطلوب را تولید می‌کند. تفاوت این سبک از زندگی با سبک زندگی در خانواده‌های سکولار که دلبستگی ایمن به ارمغان می‌آورد این است که در خانواده‌های صالح افزون بر ایجاد دلبستگی ایمن، موجبات طهارت قلب و بینا و شنا شدن آن و در نتیجه ظهور و بروز احساس دینی را در مراحل بعدی فراهم می‌آورند.

اشتراک دیدگاه دینی با سایر دیدگاه‌ها در رشد جسمی، شناختی، اجتماعی و عاطفی کودک در همین نکته نهفته است. دیدگاه دینی و غیردینی در فراهم کردن رشد مطلوب کودک در ابعاد مذکور هم‌رأی‌اند، اما در دیدگاه دینی رشد در ابعاد مذکور در چارچوبی انجام می‌شود که طهارت قلب را در پی دارد. نقش رعایت ضوابط اخلاقی و شرعی در این فرایند این است که به صفا و نورانیت قلب کودک کمک می‌کند، در واقع دستورات اخلاقی و شرعی مجموعه‌ای از دستورات خشک و تحمیلی نیست که خداوند آنها را بر انسان تحمیل کرده باشد، بلکه با هدف نیل انسان به هدف آفرینش طراحی شده است. نامطلوب‌ترین سبک ارتباطی در خانواده‌هایی ظاهر می‌شود که تعامل آنها با کودک به شکل‌گیری عدم اعتماد، امنیت، ترس و اضطراب در کودک می‌انجامد.

بنابراین تربیت دینی در کودکی اول از درون فعالیت‌هایی که والدین برای رشد جسمی و روانی او انجام می‌دهند، سربرمی‌آورد و نیازمند فعالیت خاص دیگری نیست. توضیح اینکه کودک در آغاز توانایی ابراز نیازهای مادی را دارد و آن را در قالب گریه، حرکات و واژه‌ها نشان می‌دهد و والدین با توجه به این نشانه‌ها شروع به برآوردن نیازهای کودک می‌کنند. در فرایند تأمین نیازهای کودک اگر تأمین نیازها با ابراز محبت، عشق، مهربانی، صمیمیت، خوش‌عهدی و سرعت در پاسخگویی همراه شوند، به تدریج چشم و گوش و زبان و قلب نیز شروع به رشد می‌کند و در نتیجه ظرفیت درک خیر و خوبی در او افزایش می‌یابد و پایه‌های اولیه اتصال و ارتباط با خدا ساخته می‌شود.

روش‌های شکل‌دهی به پایه‌های اولیه ایمان (الگوی ایمان پیش‌زبانی - پیش‌مفهومی ایمان)

روش‌های تربیتی مجموعه فعالیت‌هایی است که زمینه تحقق اهداف تربیتی را فراهم می‌کند. ناظر به اهدافی که برای تربیت دینی در این مرحله ذکر شد، مریبان با بهره‌گیری از چهار دسته روش زیر می‌توانند زمینه شکل‌دهی به پایه‌های اولیه ایمان (الگوی ایمان پیش‌زبانی - پیش‌مفهومی) را فراهم کنند:

۱. روش‌های درونی‌سازی پایه‌های اولیه احساسات دینی

احساس دینی واکنش عاطفی انسان نسبت به خدا در حال رابطه داشتن با اوست و در اشکال حس اعتماد، آرامش، اطمینان، محبت، ترس، وفاداری، عظمت، خضوع و خشوع، شکرگزاری، دل‌بستگی، رضا، تفویض، گریه، مناجات، وحدت و یگانگی، عشق و مهر پایدار خداوند پدیدار می‌شود.

مقصود از پایه‌های اولیه احساسات دینی صفاتی نظیر اعتماد، آرامش، امنیت و شجاعت است که شکل‌گیری آنها در دوره طفولیت، زمینه ظهور برخی احساسات دینی نظیر احساس اعتماد به خدا یا امنیت‌بخش بودن خداوند را در دوره‌های بعد زندگی فراهم می‌کند. این احساسات به لحاظ مشابهت با احساساتی که انسان در حال رابطه داشتن با خداوند تجربه می‌کند، می‌تواند زمینه ایجاد تصویری از خداوند با ویژگی‌های مذکور را فراهم کند، به‌عنوان مثال احساس امنیت یا آرامش یا اعتماد در کودک که در نتیجه شیوه تعامل والدین با کودک ایجاد می‌شود، می‌تواند در زمان معرفی خداوند به‌عنوان موجودی که می‌توان به او توکل کرد با یاد او می‌توان به آرامش دست یافت یا امنیت‌بخش است، زمینه درک توکل به خدا یا آرامش و امنیت‌بخشی او را فراهم کند.

شکل‌گیری این صفات نه تنها بر شکل‌گیری احساسات دینی در دوره‌های بعد زندگی اثرگذار است بلکه در همین دوره زمینه پاکی و طهارت قلب و در نتیجه امکان ارتباط قلب با عوامل غیرمادی را فراهم می‌آورد؛ به این صورت که کودک را در معرض الهامات رحمانی و فرشتگان قرار می‌دهد، همان‌طور که محرومیت از آن، او را در معرض الهامات شیطانی قرار می‌دهد.

پایه‌های اولیه احساسات دینی در کودکی اول به دو شکل می‌تواند فعلیت پیدا کند، یکی در نتیجه تأمین نیازهای وی به شکل مطلوب و دیگری در شکل ارائه محرک‌های دینی و معنوی نظیر سرودها و آهنگ‌های معنوی و دینی، صوت دلنشین قرآن، حضور در یک مراسم دعا، البته تأثیر ارائه محرک‌های دینی و معنوی در سال دوم زندگی و اواخر آن بیشتر ظاهر می‌شود.

ناظر به این مفهوم از پایه‌های اولیه احساس دینی، می‌توان از دوروش زیر و مجموعه‌ای از تکنیک‌ها سخن گفت که زمینه شکل‌دهی به پایه‌های اولیه احساسات دینی را فراهم می‌کند:

- روش اول کشف یا خلق شرایطی است که در آن تجربه‌های مکرر، عینی و لذت‌بخش اخلاقی و عاطفی صورت می‌گیرد و می‌تواند زمینه درونی‌سازی طیفی از ویژگی‌های اخلاقی، عاطفی، زیباشناختی را به دنبال داشته باشد؛

- روش دوم از بین بردن زمینه‌های تجربه‌ورزی‌های مکرر و عینی همراه با اضطراب، ترس و تنش که درونی‌سازی طیفی از حالات عاطفی و اخلاقی نامطلوب را در پی دارد.

روایات ناظر به چگونگی شکل‌دهی به پایه‌های اولیه احساسات دین به یک اصل و تکنیک‌های متعددی اشاره کرده‌اند که در مجموع می‌تواند شکل‌گیری پایه‌های اولیه احساس دینی و معنوی را تسهیل کنند. اصل کلی در تعامل والدین-کودک در کودکی اول این است که تعامل باید به گونه‌ای باشد که هیچ‌گونه تجربه ناخوشایندی در نظام روانی کودک به ظهور و بروز نرسد. بیان این جمله به شکل ایجابی این می‌شود که والدین در همه تعاملات بایستی زمینه تجربه خوشایند را فراهم کنند؛ بنابراین، اگر از کودک رفتاری مثل خیس کردن خود یا گریه زیاد سر زد، والدین باید از هرگونه واکنش تند اجتناب کنند یا اگر هنگامی که والدین در حال نماز هستند و کودک گرسنگی خود را از طریق گریه ابراز کرد، در همان حال نماز به رفع گرسنگی کودک اقدام کنند تا تأخیری در درخواست کودک پیش نیاید. تکنیک‌هایی که در روایات برای ایجاد تجربه خوشایند ذکر شده، را می‌توان به سه دسته زیر تقسیم کرد:

الف) روایات ناظر به محبت کردن

در روایات به محبت کردن از طرق گوناگون از جمله در آغوش گرفتن، بر دامان نشانیدن، بوسیدن، نوازش کردن، نگاه با محبت، شدت اظهار علاقه زبانی (قربان صدقه رفتن)، بوییدن اشاره شده است. روایاتی که در ذیل می‌آید بر موارد یادشده دلالت دارند:

نگاه کردن پدر به فرزند از روی محبت عبادت است (نوری طبرسی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵، ص ۱۷۰).
به‌درستی که خداوند پدری که فرزند خود را بسیار دوست می‌دارد، مشمول رحمت خود قرار می‌دهد (حر عاملی، ۱۴۰۱ق، ج ۱۵، ص ۹۸).

این دو روایت والدین را به دوست داشتن اطفال تحریض و تشویق می‌کند اما روایات دیگری وارد شده که سیره عملی ائمه و معصومان را در برخورد با اطفال نشان می‌دهد.

مفضل بن عمر می‌گوید: بر امام موسی کاظم علیه السلام وارد شدم. دیدم که آن حضرت فرزند خود را (علی بن موسی الرضا) را در دامان خود نشانده و او را می‌بوسد و زبانش را می‌مکد و گاه بر شانه‌اش می‌گذارد و گاه او را در آغوش می‌گیرد و می‌گوید: پدرم فدای تو باد چه بوی خوشی داری و چه اخلاق پاکیزه‌ای و چه آشکار است فضل تو (همان، ج ۱۸، ص ۵۵۷).

بوسیدن فرزند در سیره عملی ائمه و معصومان علیهم السلام فراوان دیده می‌شود که در اینجا یک روایت ذکر می‌شود:

در خدمت پیامبر بودم درحالی‌که فرزندش ابراهیم بر زانوی چپ رسول خدا صلی الله علیه و آله نشسته بود و حسین بن علی بر زانوی راستش و حضرت گاهی این را می‌بوسید و گاهی آن را (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۳، ص ۲۶۱)؛

ب) روایات ناظر به عدم واکنش تند در برابر رفتار نامطلوب کودک

واکنش پیامبر ﷺ و معصومان (علیهم السلام) به برخی رفتارهای کودکان که معمولاً موجب عصبانیت، رفتار تند و یا تنبیه بدنی کودک از سوی والدین می شود جالب توجه است. مفاد احادیث و سیره عملی پیامبر ﷺ و معصومان (علیهم السلام) بر این مطلب دلالت می کند که در صورت بروز رفتارهایی مثل گریه کردن و خیس کردن لباس، باید از هرگونه تندی اجتناب شود. در واقع، احادیث و سیره معصومان از یک طرف والدین را به محبت کردن از طریق در آغوش گرفتن، بوسیدن، نوازش کردن و مهرورزی دعوت می کند و از طرف دیگر از والدین می خواهد که از هرگونه واکنش تند نسبت به کنش های نامطلوب کودک اجتناب ورزند و به سرعت به درخواست های کودک پاسخ دهند تا در نتیجه زمینه احساس امنیت، آرامش و ایجاد رابطه اعتمادآمیز فراهم شود.

کودک خود را به خاطر گریه کردن نزنید که گریستن آنها چهار ماه ذکر لا اله الا الله است و چهار ماه صلوات به رسول اکرم ﷺ است و چهار ماه دعا برای والدین (حر عاملی، ۱۴۰۱ق، ج ۱۵، ص ۱۷۱).

ج) روایات ناظر به سرعت در پاسخگویی به نیازهای کودک

از مفاد دو روایات زیر و روایاتی که به قرائت سوره های کوتاه در صورت حضور کودک شیرخواره توصیه می کند یا اینکه مادران در حال نماز می توانند به کودک خود شیر دهند، سرعت در پاسخگویی به گریه کودک که نتیجه آن احساس امنیت است، استفاده می شود.

عبدالله بن سنان عن الصادق (علیه السلام): «صلى رسول الله ﷺ بالناس الظهر مخفّف في الركعتين الاخيرتين فلما انصرف قال له الناس هل حدث في الصلاة شي؟ قال وما ذاك؟ قالوا خففت في الركعتين الاخيرتين فقال لهم: او ما سمعتم صراخ الصبي» (همان، ج ۱۵، ص ۱۹۸)؛ از امام صادق روایت شده که رسول اکرم ﷺ نماز ظهر را با مردم به جماعت خواند و دو رکعت آخر را به سرعت تمام کرد. پس از نماز مردم گفتند: یا رسول الله آیا در نماز حادثه ای رخ داد؟ حضرت پرسید مگر چه شده است. عرض کردند: دو رکعت آخر نماز را با سرعت خواندید. فرمود: مگر صدای شیون و فریاد کودک را نشنیدید؟

«ان النبي صلى و هو حامل امامة بنت زينب فاذا ركع وضعها فاذا قام رفعها» (ابن ابی الدنيا، بی تا، ج ۱، ص ۳۹۱، نقل از طبسی، ۱۳۷۴)؛ پیامبر نماز می خواند در حالی که امامه، دختر زینب، را در بغل گرفته بود و هرگاه می خواست به رکوع رود او را بر زمین می گذاشت و هرگاه می خواست برخیزد بار دیگر او را بغل می گرفت.

تأثیر محبت کردن، عدم واکنش تند در برابر رفتار نامطلوب کودک، سرعت در پاسخگویی به نیازهای کودک، در مجموع موجب تأمین نیازهای کودک به شکل مطلوب، و در نتیجه شکل‌گیری پایه‌های اولیه احساسات دینی می‌شود.

۲. روش‌های شکل‌دهی به پایه‌های اولیه شناخت دینی

مقصود از شناخت دینی در اینجا نظام الهیاتی است که فرد می‌پذیرد و تلاش می‌کند تا در چارچوب آن زندگی کند مقصود از پایه‌های اولیه شناخت دینی مجموعه تجارب اوائل کودکی است که در سیستم روانی کودک ثبت و ضبط شده می‌شود و آثار آن بدون اینکه یادآوری شوند به بخشی از محتوای شناختی انسان از جهان تبدیل می‌شود و بر گزینش‌های اساسی وی در انتخاب شیوه زندگی دینی در دوره‌های بعدی زندگی اثر می‌گذارد. تجارب دوران کودکی در چارچوب نظریه انسان‌شناسی فطری به دو دسته تقسیم می‌شود: دسته اول تجاربی است که از اطلاعات ورودی از طریق حواس پنجگانه ناشی می‌شود و شناخت کودک از جهان و نظام خوشایندها و ناخوشایندها را شکل می‌دهد؛ دسته دوم تجاربی است که در پاسخ نیاز فطری کودک به محبت، صمیمیت، خوش‌عهدی و... در نظام روانی ثبت می‌شود و به طهارت و پاکی قلب یا برعکس به آلودگی قلب می‌انجامد.

ناظر به این تفسیر از پایه‌های اولیه شناخت دینی می‌توان از دوروش سخن گفت که زمینه شکل‌دهی به پایه‌های اولیه شناخت دینی را فراهم می‌کند:

- روش اول افزایش توانایی حواس پنجگانه در ادراک جهان پیرامونی همراه با مدیریت اطلاعات ورودی است. مراد از مدیریت اطلاعات ورودی نیز رعایت ضوابط اخلاقی و شرعی است؛

- روش دوم افزایش پاسخگویی به نیاز فطری کودک به محبت، صمیمیت، خوش‌عهدی و... است که زمینه بینایی و شنوایی و چشم و گوش و قلب و در نتیجه پاکی آن را فراهم می‌کند؛ در چارچوب دوروش فوق برخی توصیه‌های ائمه قابل تبیین است. در روایات به خواندن اذان و اقامه و خواندن آیاتی از قرآن در گوش کودک اشاره شده که بیان آموزه توحید در آن بسیار برجسته است (نوری طبرسی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵، ص ۱۳۷).

همچنین سفارش شده که لا اله الا الله اولین کلمه‌ای باشد که به کودک یاد داده می‌شود «افتحوا علی صبیانکم اول کلمه لا اله الا الله...» (همان، ص ۴۴۱)؛ اولین کلمه‌ای که بر زبان فرزندان می‌گذارد: لا اله الا الله باشد.

یا در روایات آمده که «وقتی پسر بچه به ۳ سالگی رسید به او آموزش می‌دهند که هفت بار «لا اله الا الله» بگوید، سپس وی را تا رسیدن به سن سه سال و هفت ماه و بیست روز به حال خود می‌گذارند و آنگاه بدو می‌گویند تا هفت مرتبه «محمد رسول الله ﷺ» بگوید. باز ره‌ایش می‌کنند تا چهار سالگی، در این سن به او یاد می‌دهند تا هفت بار «صلی الله علی محمد و آله» بگوید. سپس تا تمام شدن پنج سالگی کاری به وی ندارند (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۱، ص ۴۷۴).

در تبیین روایات ممکن است برخی آن را حمل بر آداب دینی کنند، اما با توجه به اینکه مفاد روایات با افزایش سن تغییر می‌کند، می‌توان استنباط کرد که توصیه‌های ائمه صرفاً مجموعه‌ای از آداب نیست و رساندن پیام توحید به گوش کودک یا شروع سخن گفتن با توحید یا تکرار آن در فاصله ۳ تا ۵ سالگی اثری زیرآستانه‌ای و پیش مفهومی بر حافظه و نظام روانی کودک دارد که در ظهور فعلیت‌های بعدی در اقرار به توحید و رسالت پیامبر مؤثر است. به دیگر سخن در محتوای شناخت دینی توسعه داده شده و شامل شناخت‌های پیش مفهومی و ناهشیارانه اوایل کودکی نیز می‌شود.

بنابراین از مجموعه روایات یک اصل و قاعده کلی در آموزش اقرار به یگانگی خدا و رسالت پیامبر در دوره کودکی قابل استنباط است. اصلی کلی این است که با ظهور توانایی در هریک از ابزارهای کسب شناخت، اقرار به یگانگی و رسالت پیامبر باید آموزش داده شود. بر این اساس قرار دادن کودک در معرض ادکار و آیاتی که بر توحید و رسالت پیامبر دلالت دارند یا به‌طور کلی قرآن و ذکر، می‌تواند به بخشی از محتوای نظام شناختی کودک تبدیل شود که در مراحل بعد بر شکل‌گیری شناخت دینی تأثیر گذار باشد. به لحاظ آموزشی پیام‌ها باید در قالب‌های جذاب شنیدنی یا دیداری ریخته شود که توجه کودک را به خود جلب می‌کند.

۳. روش‌های افزایش تعالی‌جویی

روش افزایش تعالی‌ناظر به افزایش ظرفیت نیرویی فطری است که انسان را به سوی کمال، لذت و سعادت نامحدود سوق می‌دهد. عملکرد این نیرو در فرآیند رشد انسان این است که انسان به هر سطحی از لذت، کمال و سعادت برسد او به سوی مرتبه بالاتر یا از نوعی دیگر سوق می‌دهد و می‌تواند تا پرده‌برداری از حقیقت هستی و نیل به حقیقت هستی استمرار داشته باشد. طبق دیدگاه امام خمینی این نیرو مرکب راهواری است که خداوند در هنگام آفرینش انسان در سرشت وی نهاده و او را به سوی کمال‌نهایی هدایت می‌کند (امام خمینی، ۱۳۷۷، ص ۷۶). ملاصدرا بیان می‌کند که کشاننده‌ای از جهان ماورائی انسان را به سوی خود می‌کشاند، اگر انسان به درخواست آن نیرو

جواب مناسب بدهد، یادگیری رخ می دهد و از این رو عامل اصلی یادگیری همان تشبیهی است که انسان می خواهد به مبدأ کمالات پیدا کند (شیرازی، نقل از یوسفی، ۱۳۹۷، ص ۱۵۳).

فطری بودن این ظرفیت به معنای قائم به ذات بودن آن نیست و رشد و پویایی آن وابسته به نوع مواجهه محیط با آن می باشد. بنابراین مقصود از روش افزایش تعالی جویی به معنای مجموعه فعالیت هایی است که به طور دائم بر ظرفیت آن می افزاید و عشق به هستی برتر را ارتقاء می بخشد. در این چارچوب افزایش تعالی جویی در این مقطع سنی مستلزم دو نوع فعالیت است؛ اول فراهم کردن محیطی است که او را به فعالیت و چالش بیشتر وادارد و دوم حذف عواملی است که تعالی طلبی او را محدود یا تهدید می کند.

۴. روش های افزایش توانمندی بدنی در جهت کسب دینداری

انسان مرکب از روح و بدن است و از روایات چنین برمی آید که توانایی کسب دینداری با چگونگی تحول بدنی و جسمی مرتبط است. گزینش همسر، نحوه انعقاد نطفه و تغذیه در دوره قبل از تولد و تغذیه از شیر مادر در بعد از تولد و تغذیه از شیر دایه و کسب حلال می تواند در سعادت انسان به طور کلی و در ایجاد توانایی در عوامل کسب دینداری مؤثر باشد و توانمندی عقل و ورزشی، استواری قلب، حلم، سلامتی جسمانی و زیبایی از اموری است که ریشه های اولیه آن در گستره انعقاد نطفه تا پایان کودکی اول ایجاد می شود. در اینجا به برخی روایات اشاره می شود:

خوردن خرما برئی باعث صفت حلم در کودک می شود (برقی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۵۳۴)، خوردن نوعی کندر موجب استواری قلب و زیادی عقل می شود (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۱، ص ۴۰۵)، همسران را از خانواده های صالح انتخاب کنید؛ زیرا وراثت در تعیین سرشت انسان مؤثر است (طبرسی، ۱۳۸۳، ص ۱۹۷).

از مباحث این قسمت یک اصل دیگر استفاده می شود و آن این است که تحول دینداری نتیجه تعامل روح و بدن است بنابراین، در تبیین دینداری، شیوه پرورش جسمانی را می توان به عنوان متغیری تأثیرگذار در مدل تبیین تحول دینداری، به ویژه در دوره کودکی وارد کرد.

نقش مربی در تربیت دینی

نقش مربیان در تربیت دینی با توجه به نقش خداوند به عنوان مربی و توانایی کودک در کسب و اکتساب ایمان و دینداری در هر مقطع قابل تبیین است؛ همان طور که اشاره شد خداوند مربی اول انسان است و شیوه مربی گری او در چگونگی آفرینش انسان در اشکال زیر تجلی پیدا کرده است:

۱. خداوند انسان را برای نیل توحید آفریده است و افزون بر آن، سیستم هدایت فطری‌ای در او قرار داده که او را به سوی تحقق هدف آفرینش سوق دهد؛

۲. در این راستا نیروهای فطری هم اهداف و آرزوها را در انسان ایجاد می‌کنند و هم این توانایی را به انسان می‌دهند که دانشی بسازد و براساس آن در محیط اطراف تصرف کند و به اهداف خود نائل شود. بنابراین خداوند به‌گونه‌ای انسان را خلق کرده که با دست خود، اهداف آفرینش را محقق سازد؛

۳. در این مسیر اگر انسان موفق به ایجاد پیوند مجدد با خدا شود و ابراز ایمان کند، خداوند خود ولایت و سرپرستی او را در مسیر قرب به خدا به عهده می‌گیرد: *اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَ الَّذِينَ كَفَرُوا أُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ* خدا سرپرست و یار کسانی است که ایمان آورده‌اند؛ آنان را از تاریکی‌ها [ی جهل، شرک، فسق و فجور] به سوی نور [ایمان، اخلاق حسنه و تقوا] بیرون می‌برد. و کسانی که کافر شدند، سرپرستان آنان طغیان‌گرانند که آنان را از نور به سوی تاریکی‌ها بیرون می‌برند؛ آنان اهل آتش‌اند و قطعاً در آنجا جاودانه‌اند (بقره ۲۵۷). *مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاً* هر که از خدا پروا کند، خدا برای او راه بیرون شدن [از مشکلات و تنگناها را] قرار می‌دهد (طلاق، ۲)؛

۴. خداوند وقتی می‌خواهد موجودات را بیافریند، نسبت بین آنها را نیز می‌آفریند یعنی این نیست که فقط موجودات را آفریده، بلکه آنها را در نسبت بین هم آفرید (نسبت به والدین، نسبت به اشیاء و دیگر موجودات)، همه نسبت‌ها را خداوند تعیین کرده است؛ نسبت‌هایی که التزام به آنها هویت دینی انسان را تعیین می‌بخشد. افزون بر آن خداوند با ارسال پیامبران، شیوه‌های ارتباطی فرد را با خدا، خود، دیگران، جامعه و طبیعت را معلوم کرده و انسان با پیروی از این شیوه‌های ارتباطی است که به هدف آفرینش دست می‌یابد.

نقش مربیان در تربیت دینی، در راستای موارد فوق قابل تعریف است و مفاد روایات^۱ نیز بیانگر این مطلب است که مربیان تا قبل از رسیدن کودک به بلوغ فکری، مسئول تنظیم روابط کودک با محیط پیرامونی، با توجه به ظرفیت‌های کودک در شکل‌دهی به ایمان هستند.

در گستره تولد تا سه سالگی، روابط کودک به رابطه با والدین و مربیان و اشیاء و محرک‌های محیطی پیرامون وی محدود می‌شود؛ بنابراین نقش مربی در این مقطع سنی تنظیم ارتباط کودک با

۱. روایت محاسن از امام علی علیه السلام: *الْحَسَنُ الطَّبْرَسِيُّ فِي مَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ نَقْلًا مِنْ كِتَابِ الْمَحَاسِنِ عَنْهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: أَحْمَلُ صَبِيَّكَ حَتَّى يَأْتِيَ عَلَيْهِ سِتُّ سِنِينَ ثُمَّ أَذْبُهُ فِي الْكِتَابِ سِتِّ سِنِينَ ثُمَّ صُمَّهُ إِلَيْكَ سَمْعَ سِنِينَ فَأَذْبُهُ بِأَذْبِكَ فَإِنْ قَبِلَ وَصَلَحَ وَإِلَّا فَحَلَّ عَنْهُ (حر عاملی، ۱۴۰۱ق، ج ۲۱، ص ۴۷۶ و نیز: طبرسی، ۱۳۸۳، ص ۲۲۲).*

جهان پیرامونی است تا اهداف واسطی و غایی ویژه این مرحله تحقق یابد. انجام این رسالت مستلزم صلاحیت شناختی، عاطفی و مهارتی است که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

صلاحیت شناختی

صلاحیت شناختی به مجموعه آگاهی‌هایی اشاره می‌کند که به والدین و مربیان در تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری‌ها در این مقطع سنی کمک می‌کنند. سه نوع آگاهی در این مرحله مهم تلقی می‌شود: ۱. داشتن تفسیری درست از کودک به‌عنوان موجودی معنوی و در حال رشد معنوی؛ ۲. آگاهی از سیر معنوی و دینی کودک؛ ۳. آگاهی از نحوه مداخله مؤثر در فرآیند سیر معنوی و دینی کودک به ویژه آگاهی از روایاتی که در این‌باره آمده است.

صلاحیت عاطفی و اخلاقی

صلاحیت عاطفی و اخلاقی به ویژگی‌هایی در مربی اشاره دارد که کارآمدی تربیت دینی را تسهیل می‌کند. موارد زیر از مهم‌ترین ویژگی‌هاست:

- درک ارزشمندی رشد معنوی و دینی: مقصود از درک ارزشمندی رشد معنوی و دینی کودک، پدیدایی حالتی در والدین است که رشد معنوی و دینی را برای سلامت و سعادت کودک ضروری می‌کند و در یک شکل ایدئال به بخشی از آرزوهای آنها تبدیل می‌شود. توضیح بیشتر اینکه والدین از زمان آگاهی از بارداری، آرزوها و رؤیاهای متعددی برای کودکی که قرار است پا به این دنیا بگذارد، در سر می‌پرورانند و درباره آن صحبت می‌کنند. در این بین آرزوی رشد معنوی و دینی در مقایسه با رشد جسمی شناختی و عاطفی بسیار کم‌رنگ است چراکه چنین فکر می‌شود که رشد معنوی و دینی مسئله‌ای مربوط به مراحل بعدی زندگی می‌شود. اهمیت این ویژگی از این جهت است که والدین را به سوی یادگیری شیوه مراقبت معنوی و عمل به آنها برمی‌انگیزاند و زمینه رشد معنوی را در مرحله بعد فراهم می‌کند. موارد زیر از مهم‌ترین صلاحیت عاطفی و اخلاقی است که تحول معنوی-دینی کودک را تسهیل می‌کند:

- داشتن حالت سکون و آرامش وطمأنینه در تعامل کودک؛
- نشان دادن علاقه وافر به کودک در هنگام برآوردن نیازهای کودک؛
- وضو و طهارت هنگام شیر دادن؛
- دعا، ذکر و استمداد از خدا برای توفیق در تربیت؛
- صبر، تحمل و خویش‌داری؛
- تعجیل در برآوردن نیازهای کودک.

صلاحیت‌های مهارتی

سه مهارت در این دوره مهم تلقی می‌شود؛ مهارت اول، مهارت در پاسخگویی همزمان به نیاز کودک به تغذیه و نظافت و نیاز به رشد معنوی است. به‌عنوان نمونه همزمان با گریه کودک و ابراز گرسنگی یا نیاز به تعویض پوشک می‌تواند همان‌طور که این کار انجام می‌دهد همزمان عشق و محبت خود را ابراز کند و با کلمات مهربانانه و چهره‌ای آکنده از عشق با او گفتگو کند یا شیر دادن را با ذکر و یا دعا همراه کند.

مهارت دوم مهارت در پردازش محیط در دسترس کودک از محرک‌های دیداری، شنیداری و اسباب‌بازی‌هایی است که دو کارکرد داشته باشد؛ اول اینکه از جذابیت برای برانگیختن کودک به فعالیت و دستکاری آنها برخوردار باشد؛ دوم اینکه محتوای شناختی و گرایشی در حال ساخت او را در چارچوب نگاه دینی سامان دهد. توجه به این امر به ویژه در زمان حاضر که محرک‌های شنیداری و دیداری فراوانی را در دسترس کودک قرار می‌دهد و به‌طور عمده در تضاد با فرهنگ دینی است، ضرورت دو چندان می‌یابد.

مهارت سوم مهارت پردازش محیط تربیتی مبتنی بر توسعه توانایی کودک در ارتباط گرفتن با محیط می‌باشد. کودک در ابتدا از محرک‌های محیطی در دسترس برای رفع نیازهای خود بهره می‌برد. با کشف جنبه‌های زیباشناختی اشیاء نظیر رنگ و طعم و بو و آگاهی از ویژگی‌های زیباشناختی آنها به گزینش آنها دست می‌زند و بیشتر ارتباط با اشیایی را دنبال می‌کند که لذت بیشتری دارد، با آگاهی از ضعف خود در برآوردن نیازها و آگاهی از موجود توانا در برآوردن آنها به تدریج به ارتباط با مادر روی می‌آورد. توسعه در ارتباط در کودکی به تدریج به پدر و سایر اطرافیان می‌رسد و محیط یادگیری در پایان این دوره اشیاء در دسترس، والدین، سایر نزدیکان، نمادها، تصاویر محیط یادگیری کودک را شکل می‌دهد و زمینه تحول جسمی و روانی و معنوی کودک فراهم می‌شود و هرچه محیط یادگیری غنی‌تر باشد، تحول عمیق‌تر نیز رخ می‌دهد.

روش‌های ارزشیابی میزان دستیابی به اهداف واسطی و غایی

ارزشیابی به معنای داوری کردن درباره میزان توفیق در دستیابی به اهداف واسطی و غایی است که در مباحث قبل بیان شد. داوری کردن نیز براساس شاخص‌های قابل اندازه‌گیری که در مجموع مقیاس ارزشیابی را شکل می‌دهد، انجام می‌شود. ساخت مقیاس به منظور اندازه‌گیری ابعاد رشدیافتگی معنوی-دینی کودکان و نوجوانان در مطالعات روان‌شناسی تحول دینداری امری رایج

است. این ابزارها برای مقاطع سنی ساخته می‌شود که کودک توانایی سخن گفتن یا نقاشی و نظائر آن را درباره موضوعات دینی را پیدا کرده باشد.

بنابراین نمی‌توان از ساخت مقیاس به معنای مصطلح برای گستره تولد تا سه سالگی سخن گفت، چراکه کودک فاقد توانایی‌های مذکور است. به ویژه اینکه دینداری درگستره سنی تولد تا سه سالگی تنها ظرفیت درونی‌سازی شناخت و احساس معنوی-دینی متجلی می‌شود و بازنمایی مفهومی و ذهنی آن در مراحل بعد به ظهور می‌رسد. البته ظهور و بروز این ظرفیت در مراحل بعد زندگی قابل بررسی است و می‌توان از طریق مقایسه بین کودکانی که در خانواده‌های متدین و غیرمتدین بزرگ شده‌اند، تأثیر آن را نشان داد.

با صرف نظر کردن از تدوین مقیاس استاندارد، می‌توان نسبت به ساخت مقیاس مناسب مقطع سنی تولد تا سه سالگی به شکل دیگری اقدام کرد. توضیح اینکه ما در مبحث اهداف تربیتی، سلسله‌مراتبی از اهداف ذکر کردیم که تحقق هر یک از آنها به شکلی در رفتار و واکنش‌های کودک در موقعیت واقعی منعکس می‌شود. با کشف این رفتارها می‌توان مقیاسی مشتمل بر یک چک‌لیست تهیه کرد و براساس آن سطح تحول‌یافتگی کودک را در بعد معنوی-دینی ارزشیابی کرد. البته این کار نیاز به یک مطالعه مقدماتی دارد. در این مطالعه رفتارهای کودکان در خانواده‌های متدین و غیرمتدین در موقعیت‌های عینی مشاهده می‌شود و در سطحی که امکان دارد با آنها گفتگو می‌شود تا شاخص‌های رفتاری کشف شود و مبنایی برای ساخت مقیاس فراهم شود.

به‌عنوان نمونه می‌توان تفاوت واکنش کودکان را در مقابل نمادهای دینی نظیر نماز، مسجد، زیارتگاه‌ها مشخص کرد یا واکنش کودک را در دوختن نوع لباس برای عروسکش بررسی کرد؛ ممکن است کودک متعلق به خانواده متدین در دوختن لباس برای عروسکش چادر بدوزد. همچنین احساس آزادی کودک در برون‌ریزی تمایلات را می‌توان در تلاش او برای ارتباط با محیط پیرامونی و تمایل به دستکاری اشیاء درک کرد. یا احساس اعتماد و امنیت را در نوع تعامل با والدین و مربیان مشاهده کرد. یا احساس تعلق و وابستگی مطلوب را در ابراز علاقه به حضور دیگران دریافت. رشد شناختی و زبانی، جسمی و مهارتی را می‌توان براساس معیارهایی که در مطالعات تحولی انسان به دست آمده، تعیین کرد. بنابراین با استخراج شاخص‌های رفتاری ناظر به اهداف پیش‌گفته می‌توان به تولید مقیاسی نسبتاً استاندارد اقدام کرد که در مهد کودک‌ها در سطح ملی، قابل استفاده باشد. اگر مقیاس استاندارد هم در دسترس نباشد، مشاهده رفتار کودک در موقعیت‌های طبیعی بهترین شیوه ارزشیابی رفتار عاطفی، اخلاقی و دینی کودک است.

جدول زیر نتایج بررسی‌های که تا کنون درباره عناصر شکل دهنده به الگوی تربیت دینی انجام شده، نشان می‌دهد:

<p>(۱) ایجاد مؤلفه‌های سلامت عاطفی کودک: حس اعتماد، ایمنی، شجاعت؛ (۲) شکل‌دهی به این احساس که جهانی که به تازگی در آن قدم گذاشته، محل امنی برای زیستن است و می‌توان با تکیه بر مهربانی و خوش‌عهدی والدین، به نیازهایی که به‌طور دائم از درون سربرمی‌آورد، پاسخ مناسب داد؛ (۳) شکل‌دهی به پاکی، طهارت قلب؛ (۴) ایجاد ظرفیت درونی‌سازی شناخت خداوند به‌عنوان موجودی قابل اعتماد؛ (۵) درونی‌سازی پایه‌های اولیه طیفی از احساسات دینی نظیر ایمنی، آرامش و شجاعت</p>	<p>اهداف تربیت دینی</p>
<p>الگوی رفتاری والدین در تعامل با کودک محتوا (تجارب و فرصت‌های یادگیری دینی) را در گستره تولد تا سه سالگی شکل می‌دهد. الگوی رفتاری والدین و مراقبان در بردارنده شیوه‌های والدین در تغذیه و نظافت، حالات چهره، نوع پوشش، دکوراسیون اطاق کودک، اسباب‌بازی و مجموعه محرک‌های شنیداری و دیداری است که تجارب جزئی، مکرر و لذت‌بخش کودک را شکل می‌دهد و نیل به اهداف واسطی و غایی خاص این مرحله را محقق می‌کند.</p>	<p>محتوا</p>
<p>روش‌های درونی‌سازی پایه‌های اولیه احساسات دینی - روش‌های شکل‌دهی به پایه‌های اولیه شناخت دینی - روش‌های افزایش تعالی‌جویی در کودک - روش‌های توانمندسازی بعد جسمی در راستای تحقق تربیت دینی</p>	<p>روش‌ها</p>
<p>- نقش معلم با توجه به نقش خداوند به‌عنوان مربی اول قابل درک است؛ در گستره تولد تا سه سالگی روابط کودک به رابطه با والدین و مربیان و اشیاء و محرک‌های محیطی در دسترس وی محدود می‌شود؛ بنابراین نقش مربی در این مقطع سنی تنظیم ارتباط کودک با جهان پیرامونی است تا اهداف واسطی و غایی ویژه این مرحله تحقق یابد. انجام این رسالت نیز مستلزم صلاحیت شناختی، عاطفی و مهارتی متعددی است.</p>	<p>نقش معلم</p>
<p>چک لیست حاوی واکنش‌های کودکان در موقعیت‌های واقعی</p>	<p>ارزشیابی</p>

نتیجه‌گیری

۱. در گستره سنی تولد تا سه سالگی پایه‌های اولیه دینداری در قالب هسته‌ای عاطفی مشتمل بر احساساتی متعدد که از هم غیرقابل تفکیک و تمایز است، شکل می‌گیرد. با همگرایی بین زبان و تفکر و افزایش ظرفیت کنشگری به تدریج می‌تواند واژه‌های خدا و صفات او و دیگر مفاهیم دینی را یاد بگیرد و به شکل تقلیدی برخی اعمال دینی را انجام دهد. محدودیت کودک در این مرحله این است که نمی‌تواند با شناخت خداوند، خود، مرگ و حیات پس از مرگ، بهشت، جهنم اولین نظام مفهومی خود را درباره ایمان و دینداری شکل دهد. گرچه ساخت آن از اواخر این مرحله شروع می‌شود. بر این اساس می‌توان مرتبه قابل هدف غایی را شکل‌دهی به شاکله در قالب یک هسته عاطفی و یادگیری برخی واژه‌های دینی و انجام اعمال تقلیدی در نظر گرفت که برای سلامت کودک، شکل‌دهی به دینداری در مراحل بعد مهم محسوب می‌شود؛

۲. الگوی رفتاری والدین در تعامل با کودک منبع تدوین محتوا در گستره تولد تا سه سالگی است. الگوی رفتاری والدین و مراقبان در بردارنده شیوه‌های والدین در تغذیه و نظافت، حالات چهره، نوع پوشش، دکوراسیون اطاق کودک، اسباب‌بازی و مجموعه محرک‌های شنیداری و دینداری است که تجارب جزئی، مکرر و لذت‌بخش کودک را شکل می‌دهد و نیل به اهداف واسطی و غایی خاص این مرحله را محقق می‌کند؛

۳. بهره‌گیری از روش‌های زیر زمینه تحقق اهداف تربیتی را فراهم می‌کند: ۱. روش‌های درونی‌سازی پایه‌های اولیه احساسات دینی؛ ۲. روش‌های شکل‌دهی به پایه‌های اولیه شناخت دینی؛ ۳. روش‌های افزایش تعالی‌جویی در کودک؛ ۴. روش‌های توانمندسازی بعد جسمی در راستای تحقق تربیت دینی؛

۴. نقش معلم با توجه به نقش خداوند به‌عنوان مربی اول قابل درک است؛ در گستره تولد تا سه سالگی روابط کودک به رابطه با والدین و مربیان و اشیاء و محرک‌های محیطی در دسترس وی محدود می‌شود؛ بنابراین نقش مربی در این مقطع سنی تنظیم ارتباط کودک با جهان پیرامونی است تا اهداف واسطی و غایی ویژه این مرحله تحقق یابد. انجام این رسالت نیز مستلزم صلاحیت شناختی، عاطفی و مهارتی متعددی است؛

۵. ارزشیابی از طریق چک لیست حاوی واکنش‌های کودکان در موقعیت‌های واقعی انجام

می‌شود.

منابع

- ✽ قرآن کریم؛ ترجمه ناصر مکارم شیرازی، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب.
۱. ابن ابی الدنیا، بی تا، کتاب العیال، دمشق: دار ابن ارقم.
 ۲. اعتصامی، محمد مهدی و راصد سعید (۱۳۹۰). مبانی و روش تدریس تعلیم و تربیت دینی در دوره ابتدایی؛ تهران: انتشارات مدرسه.
 ۳. امام خمینی، روح الله (۱۳۷۷). شرح حدیث جنود عقل و جهل؛ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته.
 ۴. باهنر، ناصر (۱۳۷۸). آموزش مفاهیم دینی همگام با روان شناسی رشد؛ تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
 ۵. برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱ق). المحاسن؛ تصحیح و تحقیق: جلال الدین محدث، قم: دارالکتب الإسلامیه.
 ۶. پارسانیا، حمید (۱۳۸۳). هستی و هبوط؛ قم: نشر معارف.
 ۷. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۱ق). وسائل الشیعه؛ تهران: اسلامیه.
 ۸. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹). وسائل الشیعه؛ تهران، اسلامیه.
 ۹. حسینی زاده، سید علی (۱۳۸۴). تربیت فرزند، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
 ۱۰. دلبری، سید محمد، شکرانی یاسین، و طباطبایی سید سجاد (۱۳۹۸). راهنمای معلم هدیه های آسمان.
 ۱۱. زمانی، مهدی (۱۳۹۹). روش های تدریس هدیه های آسمان (تعلیمات دینی)؛ تهران: نشر اروانه.
 ۱۲. سلیمان نژاد، اکبر (۱۴۰۲). روش های تدریس تعلیمات دینی؛ تهران: سمت.
 ۱۳. طباطبایی، محمد حسین (۱۳۶۴). تفسیر المیزان؛ ۲۰ ج، قم: اسماعیلیان.
 ۱۴. طبرسی، الحسن بن الفضل (۱۳۸۳). مکارم الاخلاق؛ قم: انتشارات جامعه مدرسین.
 ۱۵. طبسی، محمد جواد (۱۳۷۴). حقوق فرزندان در مکتب اهل البيت علیهم السلام؛ قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
 ۱۶. متقی، علی بن حسام الدین (۱۴۰۹). کنز العمال فی سنن الاقوال والاحوال؛ ۱۸ ج، بیروت: مؤسسه الرساله.

۱۶. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ق). بحارالانوار؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۷. نوذری، محمود (۱۴۰۰). رویکرد اسلامی به مراحل تحول دینداری، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دانشگاه فرهنگیان.
۱۸. نوذری، محمود (۱۴۰۱). تربیت دینی در دوره دبستان و دبیرستان؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دانشگاه فرهنگیان.
۱۹. نوری طبرسی، میرزا حسین (۱۴۰۹ق). مستدرک الوسائل؛ ج ۲، بیروت: مؤسسه آل البیت لاحیاء التراث.
۲۰. یوسفی، سجاد (۱۳۹۷). «الگوی مطلوب آموزش از منظر حکمت متعالیه»؛ رساله دکتری، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.